

С. І. Грабовський, А. М. Киридон, О. М. Мовчан

Експропріація

ЕКСПРОПРІАЦІЯ (лат. *expropriatio*, від *exproprio* – позбавляю [власності](#)) – примусове (без відшкодування чи оплачуване) позбавлення власності. Може стосуватися як приватної (зокрема й акціонерної), так і громадської (муніципальної, коопераційної, громадської організації) власності. З юридичного погляду, Е. – примусове безоплатне чи оплачуване відчуження майна, здійснюване державними органами. Її об'єктом може бути нерухоме (напр., земля) і рухоме майно. Залежно від того, чи виплачується грош. винагорода при Е., розрізняють такі її форми, як *реквізиція* та конфіскація. У воєн. час або в ситуації гострого міжнародного конфлікту вона може вилитися у примус. відчуження власності ін. держави. Зазвичай Е. здійснюють на основі певних законодавчих актів чи наказів військ. командирів. Вона є гол. способом перерозподілу власності у часи соц. потрясінь, революцій, воєн і змін державних кордонів. За суб'єктом проведення Е. нерухомого майна розрізняють *націоналізацію* і муніципалізацію. Нині в законодавстві розвинених держав Е. розглядають виключно як прерогативу держ. влади і застосовують переважно щодо нерухомої власності, коли вона необхідна для здійснення певних суспільно корис. робіт (земел. ділянка, необхідна для будівництва моста чи дороги тощо), та стосовно майна, надбаного кримінал. способом. Інколи досить складно однозначно відрізнити її від ін. видів вторгнення держ. влади у приватну чи громад. сфери (знищення заражених унаслідок епідемії тварин, майна та ін.), однак, незважаючи на дискусії між правознавцями щодо меж Е., вона залишається важливою і часто застосовуваною складовою сучас. юриспруденції.

В історичному вимірі Е. – позбавлення власності та колиш. соц. статусу одного сусп. класу чи стану ін., а всередині класу чи стану – однієї його групи іншою. Прикладом Е. одним станом майна ін. на підставі законодав. акту є секуляризація церк. земель, проведена у Німеччині під час Реформації володарями тодіш. нім. держав; Е. одними класами ін. – конфіскація майна королів. сім'ї, знаті, емігрантів та великих землевласників у ході Великої франц. революції 1789–94 на користь селянства, міської буржуазії, держави та муніципалітетів. Не суто класовий, а класово-державниц. підхід до Е. продемонстрований під час конфіскації земель та ін. майна у тих, хто підтримував британців у ході війни за незалежність у США 1775–83. Е. є також позбавлення власності тієї чи ін. сусп. групи (класу) в разі завоювання однієї країни іншою. Як приклад – перерозподіл земель після захоплення

Рос. імперією Крим. ханату й Речі Посполитої. Е. було й проведене після 2-ї світової війни вилучення майна осіб, визнаних нацист. воєн. злочинцями. Це майно передавалося державі або (частково) колиш. власникам чи їхнім нащадкам, якщо його у свій час експропріювали нацисти. У цьому сенсі вона виступала (і виступає нині) важливим політ. й політико-екон. інструментом. Терміном «експропріація» позначали більшовики, анархісти й есери здійснювані ними грабунки держ. установ і замож. власників до 1917. Кошти йшли на потреби революції, тому частина представників рев. середовища вважала їх виправданими й морал. акціями. Майстри Е. серед більшовиків – Камо, Й. Сталін, [Л. Красін](#). Е. («ексами») називали і збройні акції, які проводили у 1920–30-х рр. чл. УВО й ОУН на тер. Галичини та Волині, включених до складу Польщі. На думку організаторів цих нападів, кошти, які вони діставали, були укр. нац. доходом, незаконно вилученим польс. владою. Е. може проводитися з ліберально-консерватив., радикально- або помірковано-рев. позицій. Так, у ході земел. реформи, здійсненої після окупації Бессарабії Румунією 1918, держава викупила значну частину с.-г. землі у поміщиків і продала селянам, яким для цього надала пільгові кредити. Реформа, проведена з ліберально-консерватив. позицій, виявилася досить ефективною. Після проголошення незалежності Індії у 1950-х рр. з помірковано-рев. позицій здійснена Е. земел. володінь раджив із частк. компенсацією. Загалом у 20 ст. низка держав Європи, Азії, Африки і Лат. Америки – постколоніал. і тих, де соц.-екон. розвиток в силу певних причин виявився сповільненим, – для розв'язання аграр. питання провела Е. великих земел. володінь (латифундій) з частк. або повним викупом, а там, де при владі опинилися радикал. революціонери, – без викупу. Радикально-рев. засоби використовували більшовики й деякі ін. послідовники ідей К. Маркса та Ф. Енгельса. У написаній ними 1848 праці «Manifest der Kommunistischen Partei» («Маніфест Комуністичної партії») вміщено список першочерг. акцій, які потрібно провести після здобуття комуністами держ. влади: Е. земел. власності й обернення земел. ренти на покриття держ. витрат, централізація кредиту в руках держави через нац. банк з держ. капіталом і виключною монополією тощо. У роботі «Grundsätze Kommunismus» («Принципи комунізму») Ф. Енгельса, що стала основою для створення «Маніфесту...», серед конфіскац. заходів зазначені ще й примус. позики, організація праці в нац. маєтках, закриття приват. банків і банків. контор. Мета усіх цих акцій – сконцентрувати в руках держави весь капітал, с. госп-во, пром-сть, транспорт і обмін, тобто здійснити тотал. Е. всього нерухомого і рухомого майна, пов'язаного з виробництвом, торгівлею і комунікацією. Проте у написаній згодом кн. «Das Kapital» («Капітал»; 1-й т. – 1867, 2-й – поч. 1870-х рр., 3-й залишився недопрацьованим) викладене більш складне розуміння природи власності і, відповідно, її Е. та ін. трансформацій. Наслідком екон. і політ. процесів, за К. Марксом, стане суспільство «асоційованих виробників», яке поставить під контроль продуктивні сили і вивільнить їх розвиток з-під панування приват. власності. Місце цієї власності у результаті «експропріації експропріаторів» посяде не державну, як у «Маніфесті...», а індивідуальну власність, що збереже досягнення капіталістичної ери і стане основою суспільної,

соціально значущої власності. При цьому акційна і кооперативна власність визначалась вже не як приватна, а як громад., що не має підлягати конфіскації під час революції, а значна власність великого бізнесу повинна бути реквізована з відповід. грош. компенсацією. Нині складно спрогнозувати, наскільки ефектив. могла виявитися економіка суспільства «асоційованих виробників» – рос. більшовики та ін. радикал. революціонери 20 ст. дотримувалися положень «Маніфесту...», а не «Капіталу».

Відразу після жовтн. перевороту 1917 більшов. уряд оголосив про скасування приват. власності на засоби виробництва і почав Е. майна замож. класів та верств і т. зв. контррев. елементів, до яких відносили всіх незгодних з політикою влади. При цьому реально Е. у вигляді конфіскації, а часто і відвертого грабунку (до якого спонукало гасло В. Леніна «грабуй нагробоване»), коли вилучене йшло не на потреби держави і ніяк не задокументовувалося, підлягали, крім засобів виробництва, дорогоцінні прикраси, житло, одяг, харчі, б-ки тощо. 1919 більшовики розпочали Е. землі у селян, зокрема й на окупов. ними укр. територіях. Відповіддю стали масові селян. повстання, що спричинили відмову більшовиків від Е. селян. землі й перехід до НЕПу, зокрема визнання приват. і громад. (кооп.) власності у дрібному та середньому товар. виробництві й торгівлі. Остаточна Е. землі (й селянства як класу) проведена в СРСР 1929–32, коли номінально добровільно селян об'єднали у квазікооперативи (колгоспи). Їхнє майно (не лише землю, а й будівлі, худобу, реманент та ін.) оголошено невідчужуваним (при виході з колгоспу селянин не мав права повернути свою частину), експропрійована земля спец. держ. актами передана колгоспам у довічне користування. У ці ж роки фактично експропрійовані не тільки власники середнього капіталу, які постали у добу НЕПу, а й ремісники шляхом примусового об'єднання у вироб. артілі та кооперативи; широко практикувалася конфіскація майна т. зв. ворогів народу, а оскільки йшлося про мільйони осіб, заг. маса цього майна була досить значною. 1939–41 Е. приват. власності – як пром., так і с.-г. й ремісн. засобів виробництва, торг. мереж, транспорту – проведена на тер., які зайняла Червона армія відповідно до рад.-нім. угод про поділ Європи (серед них – Зх. Україна та Бессарабія). Одночасно конфіскація майна проводилася щодо «нетрудових» класів і «ворогів радянської влади». Ця практика, продовжена після 2-ї світової війни, стала основою соц.-політ. перетворень на приєднаних до СРСР тер., коли замість селянства, найманого робітництва та осіб вільних професій постали, з одного боку, колгоспники, з ін. – держ. працівники, повністю залежні від тоталітар. влади. До абсурд. меж масштаби Е. недерж. власності в СРСР дійшли у 1950-х рр., коли у колгоспників вилучали «надлишки» присадибних ділянок. У 1990-х рр. після розпаду СРСР й відновлення незалежності України відбулася нова, нетрадиц. Е. знач. частини рад. вироб. фондів. Кланово-олігарх. групи, тісно зрощені з держ. структурами, вилучили з номінально заг.-нар. власності майна на десятки, а то й сотні мільярдів дол., внаслідок чого свою частку втратили десятки мільйонів укр. громадян. На думку нобелів. лауреата з економіки Дж. Стігліца, результати приватизації на пострад. просторах потрібно істотно

скоригувати, що дасть змогу перейти до ефектив., справді ринк. нац. економік.

С. І. Грабовський

Експропріація церковних цінностей 1922 року в Україні

Проведена під гаслом допомоги голодуючим, ніби на підтримку ініціативи віруючих губерній, які були охоплені голодом. Головна мета – підрич економічної бази Церкви, її моральна дискредитація як об'єкта традиційної культури. Антицерковну спрямованість кампанії запрограмовано в таємному листі В. Леніна до політбюро ЦК РКП(б) і голови ВЦВК М. Калініна (березень 1922), у якому вказано на необхідність скористатися голодом для політичного й економічного розгрому Церкви. Головою Центральної комісії Всеросійського комітету допомоги голодуючим при ВЦВК, створеного згідно з декретом ВЦВК від 21 липня 1921, став М. Калінін, негласно кампанією керував Л. Троцький. В Україні Е. церковних цінностей ініційована державними органами за зразком подібної кампанії в РСФРР; здійснювалася за вказівками ЦК РКП(б). Керуючись постановою ВЦВК від 9 грудня 1921 про дозвіл збору коштів у церквах і ін. реліг. громадах на користь голодуючих, 21 січня 1922 політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «дати директиву губкомам п'яти голодуючих губерній (Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської та Одеської) провести агітацію за збір золота та срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих». 23 січня для впровадження цієї постанови запропоновано: «а). Не перешкоджати селянам для задоволення місцевих насіннєвих і продовольчих потреб збирати золото і срібло; б). Запропонувати уп[овноваженому] НКВТ виробити і дати на місця відповідні інструкції; в). Дати директиву губкомісіям [допомоги голодуючим] широко оповістити в пресі про випадки збору золота і срібла з церков, що мали місце в Мелітопольському повіті». 8 лютого оргбюро ЦК КП(б)У зобов'язало ВУЦВК надати законної чинності вилученню церк. цінностей і забезпечити їх використання, за пропозицією 2-го Всеукр. з'їзду Комітетів незалеж. селян, «виключно для українських голодуючих». Згідно з постановою ВЦВК від 23 лютого 1922, ВУЦВК 8 березня прийняв декрет «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», пропонуючи місцевим органам влади негайно вилучити з церковного майна вироби із золота, срібла та коштов. каміння, відсутність яких не могла істотно зачіпати інтереси самого культу, та передати їх у фінанс. органи зі спец. призначенням для фонду допомоги голодуючим. 21 березня опубл. відповідну «Інструкцію про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючим». Намагаючись позбавити Церкву екон. бази, 3 квітня політбюро ЦК КП(б)У затвердило директиву ЦК РКП(б) від 20 березня про повне вилучення коштовностей з церков і заборону вносити замість них гроші чи продовольство за відповід. вартістю. Таким чином, рад. уряд відкидав пропозиції папи римського щодо переведення в УСРР грошей, які б компенсували вартість церк. цінностей, що підлягали вилученню у катол. храмах. Для проведення кампанії створ. спец. секретні комісії, хоча формально ці функції мали б здійснювати комісії з надання

допомоги голодуючим. В РСФРР таку комісію складено за пропозицією Л. Троцького 10 березня 1922, до її складу увійшли Т. Сапронова (голова), І. Уншлихт, Р. Самойлова-Землячка, Галкін. В Україні секретні комісії утворювали з представників губвиконкомів, губерн. комітетів з надання допомоги голодуючим і губерн. фінанс. відділів. Очолювати ці комісії мали члени ВУЦВК. Оперативне керівництво кампанією покладалося на Центр. комісію з вилучення церк. цінностей при ВУЦВК, створ. 14 квітня 1922, у складі голови Нарком'юсту, ген. прокурора УСРР *М. Скрипника*, голови укр. ДПУ і наркома внутр. справ УСРР *В. Манцева* та наркома землеробства УСРР [М. Владимиrowa](#). До місц. комісій, поряд із представниками рад. та партій. органів, священнослужителів і реліг. громад, також обов'язково входили представники губерн. відділів юстиції та ДПУ. Зосередження вилучених церк. цінностей у Москві забезпечила постанова політбюро ЦК КП(б)У від 4 квітня 1922 про необхідність попередження їх негайного обміну на місцях на продовольство для голодуючих. Масова Е. церк. цінностей у більшості губерній України розпочалася наприкінці березня 1922: Одес. та Катеринослав. губерн. комісія створ. 23 березня, Запоріж. – 27 березня, Кременчуц. і Донец. – 29 березня, Харків. – 3 квітня. Однак подекуди початок кампанії не збігався з задекларов. офіц. стартом: у Полтаві – 23 квітня, у Миколаєві – 25 квітня, у Ромнах – 16 травня, у Зінькові – 1 червня, у Гадячі – 7 червня. Першопочатково передбачалося завершити кампанію з вилучення церк. цінностей в Україні упродовж одного місяця, однак нереальність визначеного терміну спонукала до його продовження: Москва прийняла нову дату завершення кампанії для України – до 20 травня 1922, а Центр. комісія з вилучення церк. цінностей при ВУЦВК – 25 травня. І хоча вважають, що офіц. кампанія в Україні завершена у червні 1922, насправді, як і в ін. республіках, пограбування церков тривало й наступного 1923. Як складова антицерк. політики Е. церк. цінностей здійснювалася завдяки пропаганді, спрямов. на дискредитацію Церкви, її розкладу зсередини та репресив. заходам щодо представників церк. опозиції. За вказівками ЦК КП(б)У екстрене збирання золота і срібла з церков рекомендувалося проводити, використовуючи боротьбу між УАПЦ і РПЦ та підтримуючи створ. з ініціативи ГПУ Живу Церкву. На поч. березня ЦК КП(б)У надіслав усім губкомам республіки циркуляр. лист, рекомендуючи провести широку антицерк. агітац. кампанію, що мала б забезпечити успішне вилучення церк. цінностей. Оскільки агітація викликала невдоволення віруючих, 29 квітня ЦК КП(б)У запропонував змінити її напрям: виступати в пресі не проти духовенства взагалі, а проти священнослужителів, які виявляли опір владі. Щоб попередити допомогу служителів культу голодуючим незалежно від держ. органів, 24 березня оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про можливість організації духовенством їдалень для голодуючих «виключно під контролем і вивіскою комісій допомоги голодуючим», створ. при виконкомах. У боротьбі з церк. опозицією Центр. комісії з вилучення церк. цінностей надано широкі повноваження, зокрема й на адм. арешт за невиконання розпоряджень та бездіяльність. Особи, винні у приховуванні цінностей або інвентар. описів церк. майна, підлягали кримінал. покаранню, включно з вироком до вищої міри. Судове переслідування церковників фактично розпочалося після листа Л. Троцького

П. Красікову від 25 квітня 1922. З метою залякування духовенства і дискредитації церк. керівництва влаштовано моск. (квітень–травень) і петрогр. (червень–липень) судові процеси, які започаткували розгром «церковної контрреволюції». В Україні судові процеси над служителями культу не набули такого розголосу, як столичні в РСФРР, але мали всеосяжний характер. Великий резонанс спричинив відкритий судовий процес у Харкові улітку 1922, де до суду ревтрибуналу «за привласнення церковних цінностей» притягнуто 11 осіб. В Одес. губ. «за розповсюдження провокац. чуток» засуджено 70 церковників (і це окрім тих, кого покарано за опір вилученню церк. цінностей, їх приховування та за ненадання уряд. комісіям описів церк. майна). Усього, за неповними даними, в УСРР понесли кару 583 служителі культу й частку з них розстріляно. За розпорядженням М. Скрипника до судової відповідальності притягнуто навіть осіб, винних у загубленні описів церк. майна, складених до 1917, хоча під час здійснення декрету про [відокремлення Церкви від держави](#) та [відокремлення школи від Церкви](#) були створ. нові описи. Заг. кількість постраждалих у період кампанії з Е. церк. цінностей точно не з'ясована: за одними даними 1922–23 знищено 2691 священик, 1962 монахи, 3447 монахинь; за ін. – «загинули у сутичках і були розстріляні за рішенням судів понад 8 тисяч чоловік духовенства та рядових віруючих».

Ставлення служителів культу щодо вилучення не було однозначним. З відозвою до духовенства й віруючих взяти на себе піклування про спасіння голодуючих звернувся єпископат РПЦ в Україні: патріарший екзарх, митрополит *Михаїл* (Єрмаков), архієпископ Катеринославський [Агапіт](#) (Вишневський), архієпископ Харківський і Охтирський *Нафанаїл* (Троїцький), благочинні та настоятелі багатьох місцевостей України. Своєю християн. позицію висловило духовенство УАПЦ. Частина служителів РПЦ підтримала позицію патріарха *Тихона* (Белавіна), схвалену на зборах Моск. єпархії 28 лютого 1922: «церковних цінностей не віддавати, а пасивно чинити опір, створюючи у парафіян уяву, що церкву грабують; в усіх приходах влаштовувати загальні збори парафіян, на яких виносити протест проти вилучення церковних цінностей, спрямовуючи їх до ВУЦВК».

Найпоширенішою формою саботажу було ненадання комісіям описів церк. майна. Так, за 5 днів діяльності Одес. губерн. комісії з вилучення церк. цінностей тільки в Одесі складено 28 актів про відсутність описів та інвентар. книг. Іноді затаювали й самі цінності. Водночас у Харків., Микол., Катеринослав. і Донец. губ. вилученню церк. майна сприяли служителі Живої Церкви. Завдяки використанню військ. сили для застрашування у більшості випадків Е. відбувалася без відкритих конфліктів з віруючими, але навіть у неврожай. місцевостях ідея їх вилучення не набула цілковитої підтримки, зокрема більшість одес. робітників висловлювала невдоволення декретом рад. влади. Використання терору і репресій надало кампанії цілком грабіжниц. характеру, реквізиціям підлягало не тільки церк. майно, а й особисті речі священнослужителів. У синагогах, де церк. цінностей взагалі було мало, комісіям рекомендовано «брати під чисту, щоб не було провокацій: “у жидів беруть мало”».

І все ж така тотал. Е. здалася недостатньою, тому в травні, коли стали надходити повідомлення про завершення роботи більшості губерн. комісій, Центр. комісія з вилучення церк. цінностей запропонувала повторно перевірити за інвентар. книгами наслідки вилучення, особливо в Микол., Полтав., Волин. і Черніг. губ. Крім того, оголошено «тижневик добровільної здачі цінностей» для осіб, які каялися в утаюванні. Наприкінці липня 1922 кампанію визнали завершеною. Держава отримала 3 пуди 3 фунти 75 золотих золота, понад 3105 пудів срібла, 858 діамантів (заг. вага 1469 каратів), ін. дорогоцінні каміння та метали – зібрані цінності склали суму понад 834 тис. крб золотом, що становило 10 % федератив. фонду церк. цінностей, вилучених в РСФРР і УСРР. В Україні найбільший «ужинок» одержали в Харків., Донец., Київ. та Полтав. губ. Зважаючи на вичерпання фонду допомоги голодуючим в УСРР допомогою голодуючим РСФРР, Центр. комісія з вилучення церк. цінностей при ВЦВК надала Україні 15 % коштів, отриманих від реалізації федератив. фонду, які, проте, через централізацію в Москві не були використані вчасно, у пік голоду. Лише взимку 1922–23 голодуючі УСРР отримали продовольчу та вироб. допомогу за рахунок реалізації церк. цінностей. За визнанням ЦК КП(б)У, «кампанія вилучення церковних цінностей під гаслом боротьби з голодом виявилася блискавичним методом боротьби з церквою», хоча й не дала обіцяного екон. ефекту. Натомість посилилася екон. руйнація Церкви, яка супроводжувалася антиреліг. агітацією та спровокувала репресії проти духовенства. Кампанія мала руйнівні наслідки не лише для Православ. Церкви як інституції, але й для православ. культур. середовища загалом.

А. М. Киридон, О. М. Мовчан

Рекомендована література

1. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. К., 1995;
2. R. Pipes. Property and Freedom. New York, 1999;
3. Хайлбронер Р. Философы от мира сего. Великие экономические мыслители: их жизнь, эпоха и идеи / Пер. с англ. Москва, 2008.
4. Киридон А., Пашенко В. Коли замовкли церковні дзвони. П., 1991;
5. Вони ж. Церковне багатство і духовна убогість. К.; П., 1991;
6. Голод 1921–1922 рр. в Україні: Зб. док. і мат. К., 1993;
7. Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні // Істор. зошити. К., 1993;
8. Верига В. Вилучення церковних цінностей в Україні. Торонто, 2003;
9. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і Православна Церква в Україні: 1917–1930 рр. П., 2004.

Бібліографічний опис:

Експропріація / С. І. Грабовський, А. М. Киридон, О. М. Мовчан // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-18835>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).